

Förord till andra svenska upplagan

Robert Nozick är en av vår tids mest mångsidiga och inflytelserika filosofer, och hans *Anarchy, state, and utopia* är ett av 1900-talets centrala verk inom den politiska filosofin. Med publiceringen 1974 återuppväckte Nozick i ett slag den naturrättsliga åskådningen, äganderättens filosofiska grunder och nattväktarstaten som ideal. Med sin fantasirika och nydanande bok lyckades den unge Harvardfilosofen skaka liv i den moralfilosofiska debatten i allmänhet, och ingjuta mod i den unga nyliberala rörelsen i synnerhet.

Nozick skrev sin bok i en tid när kommunismen fortfarande utövade en stark lockelse på intellektuella, och alla såg det som en självklarhet att de västerländska statsapparaterna skulle expandera till allt fler samhällsområden för att lägga medborgarnas liv till rätta. Debatten gällde hur människor och marknader skulle styras, och av vem. När Nozick trädde fram med påståendet att det inte är säkert att de alla ska styras och kontrolleras, att statligt tvång är liktydigt med kränkningar av mänskliga rättigheter, att *laissez-faire* var den enda rättvisa politiken, gav detta upphov till ramaskrin.

Inte heller det av filosofisk utilitarism och politisk socialism starkt påverkade filosofietablissemanget tog emot Nozicks rättighetsliberalism med öppna armar, men snart bröts motståndet. En av Nozicks kritiker, Jonathan Wolff, menar att när *Anarki, stat och utopi* först publicerades var filosoferna delade i två läger. Den ena gruppen låtsades inte om att boken fanns, den andra bekämpade den med full kraft. Men med åren har Wolff noterat en ny och växande grupp – de filosofer som faktiskt instämmer i Nozicks teorier.

Utänför de filosofiska kretsarna blev boken en otippad bestseller och

tilldelades i USA prestigefyllda National Book Award. Den är översatt till elva språk och utsågs av *The Times Literary Supplement* till en av de hundra viktigaste böckerna sedan andra världskriget – alla kategorier. Till genomslaget bidrog det faktum att boken är spirituellt och fantasi-full på ett sätt som är ovanligt inom fackfilosofin. Nozick blandar oväntade uppslag med tankeväckande exempel och drastiska tankeexperiment. Han har humor och entusiasm som skulle räcka till ett dussin andra filosofiprofessorer. I en fotnot kan författaren plötsligt berätta en rolig historia som endast vagt har med framställningen att göra.

Robert Nozick föddes i New York 1938. Hans rysk-judiska föräldrar flydde till USA på 1920-talet för att deras barn skulle få leva i ett fritt land. Vid 25 års ålder skrev Nozick en uppmärksamman avhandling i beslutsteori, där han introducerade det inom filosofin sedermera välkända "Newcombs problem" i litteraturen. Redan 1969, 30 år gammal, utsågs han till professor vid Harvard – den yngste i universitetets historia. Det gjorde att han redan före publiceringen av *Anarki, stat och utopi* var känd inom filosofikretsar, och man var tvungen att ta boken på allvar. Allt detta bidrog till att *Anarki, stat och utopi* snabbt blev en av två återkommande referenser i nästan alla böcker som behandlar frågorna om stat, individ, frihet och rättvisa.

Den andra givna referensen i varje välfylld notapparat är *A theory of justice* (En teori om rättvisa, Daidalos, 1999), som publicerades tre år tidigare (1971) av en annan Harvardfilosof, John Rawls. Liksom Nozick befinner sig Rawls inom den liberala traditionen med dess krav på individuella rättigheter och ovilja att peka ut det goda livet för alla. Men Rawls argumenterar ambitiöst (och knastertorr) för en mer omfattande stat, där hög grad av tvångsmässig omfördelning är ett rättvisekrav. Nozick och Rawls har betraktats som motpunkter i den moralfilosofiska debatten om egendom och rättvisa. Därför är det kanske överraskande att Rawls i sitt förord tackar Nozick och menar att utan dennes utförliga och kloka kritik av manuset hade boken aldrig blivit så bra. Faktum är dock att det är just där sagan om *Anarki, stat och*

utopi tar sin början. Nozick hjälpte sin kollega Rawls med omfattande synpunkter på hans idéer, vilket enligt bådars uttalanden påverkade framställningen. Men Nozick ansåg att Rawls teorier även i färdigt skick bar på djupt felaktiga utgångspunkter och slutsatser. Det fanns helt enkelt mer att säga.

Medan Nozick utvecklade en rättviseteori som alternativ till Rawls märkte han att det passade in i ett större, liberalt projekt. Han arbetade nämligen samtidigt med en fördjupad kritik av anarkismen, och med en uppsats om utopier. Han insåg snart att de tre till synes disparata delarna kunde förenas till ett tredelat filosofiskt försvar av rättighetsliberalismen: om varför staten behövs, varför den ska vara begränsad och inte syssla med omfördelning och varför den kan fungera som en lockande utopi. Under ett år på Stanforduniversitetet, 1971–72, hade Nozick egentligen tänkt försöka lösa den fria viljans problem, men det blev i stället den politiska frihetens problem som tog över hans tid.

Resultatet vilar tungt på John Lockes politiska filosofi om äganderätten och den minimala staten i *Two treatises of government* från 1690. Nozick inte bara lånar entusiastiskt av den engelske 1600-talsfilosofens tankar, utan gör honom också till en levande del av det politiska samtalet. På många sätt är boken en systematisering av Lockes idéer, som tjänar till att föra in honom i moderna fackfilosofers vokabulär och tankebanor. Det Nozick talar om som ”sidorestriktioner” är inget annat än Lockes ”naturliga rättigheter”, och Nozicks ”berättigandeteori” är en ny version av Lockes ”rätt till liv, lem och egendom”. Föga överraskande blev en av bokens bestående resultat att lockeansk rättighetsliberalism åter blev en del av den politiska filosofins debatt.

Anarki

I första delen av *Anarki, stat och utopi* för Nozick det politiska filosofandet tillbaka till allra första början. Inte till frågan vad staten ska

göra, som kommer senare, utan om staten alls ska finnas. Liksom Locke en gång gjorde börjar Nozick i ett tänkt naturtillstånd där människor lever utan stat och samhällskontrakt. Hans uppfattning, liksom Lockes, är att individer faktiskt har rättigheter, moraliska krav, även i en sådan anarki. Varje människa har en oförytterlig rätt att leva i frihet, och inte utsättas för tvång och aggression från andra. Alla har lika rätt till frihet, alldeles oavsett kön, ras, religion och nationalitet. Med tanke på att det är denna idé och dess konsekvenser som Nozick i detalj undersöker kunde man förvänta sig en tydligare motivering av varför människan har dessa rättigheter, men han ger endast några antydningar (detta till skillnad från Locke, som ägnar stort utrymme åt detta ämne, tvärtemot den bild av Locke som Nozick ger).

Individen skapar ett meningsfullt liv genom att leva efter egen vilja, menar Nozick. Det är bara genom att agera efter våra egna planer och ta vårt liv i egna händer som vi kan utvecklas. Om ens frihet att välja inskränks minskar också möjligheten att söka det goda livet. Om individen utsätts för tvång för andras skull reduceras hon till ett redskap för deras mål. Men det finns inte en enda stor statsorganism som kan offra en liten lycka för ett ”större” värde, på samma vis som individen kan undergå vissa smärtor hos tandläkaren för att undgå något värre i framtiden. Det finns bara individuella människor som bara har ett liv, menar Nozick. Om deras intressen och mål offras för andras skull får de inte ut någonting av detta – de bara offras. Utilitarister, som kan tänka sig att offra individens frihet och egendom på sådant vis, tänker på samhället som en organism och tar inte hänsyn till att individer lever separata liv med olika intressen.

Locke var inte nöjd med tanken på ett naturtillstånd utan stat, och det är inte Nozick heller. Det skyddar inte medborgarnas rättigheter – banditer och förtryckare har i en sådan värld stora möjligheter att utöva tvång mot sina medmänniskor. Till skillnad från Locke tar Nozick emellertid inte sin tillflykt till ett påhittat samhällskontrakt, genom vilket människor beslutar sig för att grundlägga en stat som skyd-

dar rättigheterna. Detta har aldrig skett, och därför är Nozicks problem hur en stat som skyddar människors frihet faktiskt skulle kunna uppstå utan att kränka människors friheter. Första delen går åt till att på ett mycket innovativt och omdebatterat sätt visa hur det skulle kunna gå till. Till sin hjälp tar Nozick teorierna om spontan och oplanerad utveckling i Adam Smiths och F A Hayeks anda.

Stat

Den andra delen, ”Stat”, tar sin början här. Vi har en statsapparat för det begränsade syftet att skydda människors rättigheter, en så kallad minimal stat eller nattväktarstat. Men vad hindrar den från att spåra ur och bli en ny och värre förtryckare än de enstaka banditerna i anarkin? Nozick vill till varje pris undvika både paternalism som kan innebära tvång mot individen för hennes eget bästa, och utilitarism som kan innebära tvång mot individen för andras bästa. Detta sammanfaller delvis med John Rawls kritik mot utilitarismen. Men Nozick menar att inte heller Rawls omfördelningssystem respekterar människors legitima frihetskrav.

I *En teori om rättvisa* utgår Rawls från ett något annorlunda naturtillstånd än Nozick. Han tänker sig att rationella individer möts för att besluta hur samhället ska se ut, men bakom ”en slöja av okunnighet” utan att veta något om sig själva, sin intelligens, utbildning, genuppsättning, samhällsposition, förmögenhet o s v. Rawls kontroversiella slutsats är att alla skulle inrikta sig på att försäkra sig mot det sämsta utfallet, varför man skulle komma överens om en jämlik fördelning av allt livets goda, främst egendomen. Endast om någons förbättrade situation, t ex högre inkomst, gör det bättre även för den sämst ställda gruppen, så är det rättvist enligt Rawls. Detta kan berättiga en radikal fördelningspolitik, där staten inriktar sig på att utjämna inkomster och egendom mellan människor (det kan naturligtvis också bli ett argument för ett kapitalistiskt samhälle med stark äganderätt

om de sämst ställda får det bättre i ett sådant samhälle än i alternativen).

Nozick invänder mot Rawls att denne betraktar all egendom som manna från himlen. Men det är ingen gemensam kaka som Rawls eller några människor bakom en okunnighetens slöja kan pytsa ut efter tycke och smak för att göra sin egen situation så bra som möjligt. Det är tvärtom en mängd olika kakor som produceras av verkliga personer på olika håll i samhället. För att kunna fördela denna egendom måste staten ta den från producenterna, eller från dem som dessa frivilligt överlåtit den till. Om det är rättvist har inte att göra med om någon i en viss situation skulle vilja ha producentens egendom för att göra det bra för sig själv. Elever i en skola som förmås glömma sig själva, hur begåvade och flitiga de än är, skulle kanske välja en helt jämlik fördelning av betyg och provresultat som en garanti mot att bli underkända. Men vad bevisar det? Endast att vissa människor kanske vill ha vad andra har givit upphov till.

Robert Nozick argumenterar för att ett rättvist innehav inte handlar om att ha gjort sig *förtjänt av* något, utan om att *ha rätt till* egendomen. Enligt rawlska kriterier kanske jag inte har gjort mig förtjänt av de julklappar jag får varje år, min inkomst eller ens min genupsättning. Men jag har inte tagit dem från någon annan som hade rätt till dem, och då finns det ingen annan som kan ha några legitima anspråk på dem. För att kunna försvara sin teori återintroducerar Nozick John Lockes teorier om vad som är rättmätigt ägande. En rättvis fördelning grundar sig inte på vad andra har, hur snäll eller intelligent man är, vad som är samhällsekonomiskt effektivt eller vad som passar in i någon annan godtycklig måttstock, utan på hur fördelningen har uppkommit. Om fördelningen har uppkommit på ett rättvist sätt, utan att någons rättigheter kränks, är den rättvis och får inte kränkas genom statlig omfördelning. (Av vilket följer att tidigare äganderättskränkningar bör justeras.)

När det gäller tvångsmässiga fördelningar är Nozicks Wilt Cham-

berlain-exempel smått legendariskt. Han uppmanar läsaren att välja sin favoritfördelning, t ex total jämlikhet. Genom hög grad av konfiskation skapas ett samhälle med total materiell jämlikhet. Men då dyker den populära basketspelaren Wilt Chamberlain upp. Han skriver ett kontrakt med sitt basketlag som innebär att han får 25 cent per besökande vid varje hemmamatch. En miljon betalande besökare senare har Wilt fått ihop en årsinkomst på 250 000 dollar.

Den "rättvisa" fördelningen har alltså förändrats. Problemet blir större när vi betänker att inte bara Wilt, utan alla i samhället, har gjort liknande frivilliga transaktioner, producerat varor och tjänster, kommit på innovationer, och på så vis är den nya fördelningen efter endast ett år en helt annan än den totalt jämlika.

De som är anhängare av total jämlikhet måste alltså återigen via statligt tvång omfördela egendom för att uppnå sitt ideal, och de måste göra det regelbundet. Med Nozicks underbara formulering måste de förhindra "capitalist acts between consenting adults". Med skatter eller konfiskation måste de snedvrida och därigenom "ogiltigförklara" alla de affärer som människor frivilligt gjort, för att komma tillbaka till jämlikheten. Men är det rättvist? Man har ju redan en gång skapat en "rättvis" fördelning. Det är bara de som frivilligt har gjort något med sin egendom som har fått sina innehav förändrade, de andra har kvar sin rättvisa andel. Med vilken legitimitet uppstår då nya krav på omfördelning? Nozick menar att den fördelning som uppstår vid en rättvis fördelning, via rättvisa steg, i sig är rättvis. Wilt Chamberlain-exemplet visar att de som förespråkar ständig statlig intervention i ekonomin måste erkänna att de primärt är ute efter *jämlik* fördelning (eller vilken typ av fördelning de nu föredrar), inte *rättvis* fördelning.

Utopi

Så långt har Nozick förklarat varför det behövs en stat, och varför den inte bör vara en välfärdsstat, utan minimal med endast rättighetsskydd

som uppgift. Den avslutande delen i Nozicks bok är den mest oväntade, där ger han sig nämligen i kast med att förklara att detta slutresultat faktiskt är inspirerande. Detta är ett klassiskt problem, inte minst för intellektuella som ofta vill att politiken ska vara uttryck för ett gemensamt projekt, ett kollektivt mål. Kan människor verkligen inspireras av ett liberalt samhälle? Där finns inga gemensamma flaggor eller symboler att hylla, inga kollektiva projekt att arbeta för och inga starka ledare att se upp till.

Men människor är olika, konstaterar Nozick, och de har olika ideal-samhällen. Vi kanske inte kan, eller ens bör, inspireras av en statsapparat. Liberalismen pekar inte ut den utopi i vilken alla ska fröjdas, men den ger en ram för alla att söka efter sin egen. En ram som tillåter mångfald och kreativitet och endast bannlyser tvång och våld. En minimal stat med minimalt tvång ger så många som möjligt möjlighet att förverkliga sina livsplaner, och till och med sina egna samhällen. Nozick påpekar att vem som helst har rätt att bilda vilka kollektiv och minisamhällen de vill i det liberala samhället, bara det är frivilligt att ingå i dem och lämna dem. Alla som har en idé om hur människor bör leva – socialister, kristna fundamentalister, nudister och keynesianer – är i sin fulla rätt att skapa de samhällen de vill ha, så länge alla ingår frivilligt. Inte i något annat politiskt system kan det finnas sådan frihet för individen att välja levnadssätt.

Nattväktarstaten är alltså den som bäst tillåter en visionär utopist att förverkliga sina drömmar om hur samhället ska se ut, samtidigt som den är det bästa skyddet mot blodbad som de totalitära utopier-na har gett upphov till. Nozicks slutsats är att nattväktarstaten kanske inte är så oinspirerande egentligen:

Den minimala staten behandlar oss som okränkbara individer, som inte får utnyttjas av andra som medel eller redskap eller instrument eller resurser. Den behandlar oss som människor med enskilda rättigheter och låter oss, enskilt eller med vem vi vill, välja vårt liv och

förverkliga våra syften och vår uppfattning om oss själva, i den mån vi kan, med stöd av frivilligt samarbete från andra människor med samma värdighet. (sid 416)

En kort sammanfattning kan omöjligen göra *Anarki, stat och utopi* rättvisa. Även om Nozicks bok gav ny kraft åt laissez-faire-liberalismen, eller libertarianismen som den kallas på engelska, är den långt ifrån något manifest. Snarare ett tankeexperiment, fyllt av provisoriska slutsatser som Nozick öppet medger är det han hittills ser som det rimligaste svaret på en fråga – men han är inte säker. Flera gånger förblir snåriga tanketrådar olösta. Boken sprudlar kanske inte direkt av ödmjukhet (den vimlar tvärtom av ambitiösa anspråk), men väl av nyfikenhet. Nozick är besatt av de ämnen han ger sig i kast med, och följer dem förutsättningslöst genom invändningar och prövningar till deras logiska slutpunkt. Han kan utveckla en tankegång i renodlad form över flera sidor – ofta ett argument mot sin egen framställning – och utveckla dess problem och förtjänster, för att plötsligt vända tillbaka till huvudspåret på ett sätt som kan göra det svårt att följa argumentationen. Men det eggjar läsarens fantasi och drar in henne i boken. Här finns något att tampas med för alla hjärnceller.

Nozicks utveckling

Ofta när Nozick förs på tal brukar det påtalas att han har ändrat sig, att han inte längre tror på de idéer han förde fram i *Anarki, stat och utopi*. Hans kritiker gör ibland gällande att ”inte ens Nozick tror ju på det där längre”, som om det skulle vara ett argument mot rättighetsliberalismen. Även de som nästan bara känner till Nozicks namn vet förbluffande ofta att han har ”ändrat sig”. I den mån det ligger någon sanning i detta (mer om det nedan) så är frågan varför det skulle ogiltigförklara de teorier han för fram i denna bok. Det är regel snarare än undantag att filosofer utvecklas, ibland till den grad att

man får tala om ”den tidige” och ”den sene” (t ex Wittgenstein). Det är särskilt naturligt med en filosof som Nozick, som arbetar med tankeexperiment och provisoriska slutsatser.

I detta sammanhang kan det vara värt att notera att Nozick visst har utvecklats och anser att hans teorier i *Anarki, stat och utopi* är ofullständiga. På ett par punkter har han framfört reservationer, men det är inte detsamma som att han skulle ha tagit avstånd från dem. Här finns inget wittgensteinskt brott mot det tidigare. Nozicks starkaste reservation framförs i kapitlet ”The zigzag of politics” i boken *The examined life* (1989), som visar att han har tagit intryck av kritiken från kommunitära tänkare som kritiserat honom för överdriven individualism.

Nozick menar att hans tidigare åsikter inte tog tillräcklig hänsyn till människans behov av att uttrycka gemensamma värden och identitet. Han hävdar där att väljare måste ha möjligheten att införa program som uttrycker att de uppfattar något som viktigt och prioriterat i ett samhälle. Samtidigt anser han att frivillighet och en fri marknad i allmänhet är bäst på att lösa problem, t ex fattigdom. Det är alltså inte främst en större politisk sfär som krävs, utan just det symboliska värdet, samhörigheten mellan medborgarna. På det viset har han lämnat laissez-faire-idealet för en mer kommunitär liberalism. Samtidigt befinner den sig klart inom det rättighetsliberala paradigmet, med krav på antipaternalism, minoritetsskydd, begränsad stat och fri marknad. Men rättigheterna är mer vägledning och hjälpmedel för individens utveckling, än obetvingliga diktat. I *Laissez Faire Books* september 2001 meddelade Nozick att ”ryktena om min avvikelse (eller mitt avfall!) från libertarianismen var mycket överdrivna”, och han berättar att han fortfarande kallar sig själv för ”libertarian”. Som han har preciserat det i en svensk intervju (*Nyliberalen* nr 4-1993) innebär omsvängningen att han numera kan tänka sig att:

... tänja den libertarianska positionen ... så att den tillåter det här som jag kan tänka mig. Det betyder att jag inte tror på rättigheter i den mycket starka libertarianska formen som skulle förbjuda detta särskilda ingrepp. Men jag tror fortfarande att det finns rättigheter, av ett aningen annorlunda slag, som skulle förbjuda nästan allt som välfärdsstaten gör och som dess anhängare vill hitta på.

Därför menade han också att det skulle vara bisarrt att se hans reservationer som argument för omfördelning och välfärdsstat:

*Ingen skulle betrakta Margaret Thatcher som en försvarare av välfärdsstaten, även om hon kanske inte vill avveckla den totalt. Jag förstår inte alls varför **jag** då skulle kunna utnyttjas på det viset.*

Mycket lite av Robert Nozicks breda produktion efter *Anarki, stat och utopi* har berört dessa politiska frågeställningar, även om t ex motviljan mot tvång är ett genomgående tema i hans moralfilosofiska tankar. I den senaste boken, *Invariances*, argumenterar han t ex för att den moraliska grundprincipen bör vara att tvång kan accepteras för att skapa ramen för största möjliga frivilliga samarbete mellan människor, men inte för någonting annat. Nozick vill emellertid inte se sig själv främst som politisk filosof, utan en som ägnar sig åt alla filosofins stora frågor, metafysik och kunskapsteori, människan och hennes tänkande – och meningen med livet. Allt han skriver karakteriseras av öppenhet, han prövar olika idéer för att se om de bär. Hans uttalade mål är att inte tvinga på andra sin övertygelse utan att stimulera dem till att själva tänka på dessa frågor i nya och djupare banor. Det är en öppen och tolerant metod som han ser som en naturlig fortsättning på sina liberala politiska åsikter.

I Nozicks övriga arbeten har främst idéerna om personlig identitet och förnufts funktion gjort avtryck i filosofilitteraturen, och med det har han bevisat sig vara en av de mest mångsidiga och uppfinnings-

rika bland dagens filosofer. Till detta bidrar just hans sätt att hoppa mellan ämnen. Hans arbeten är ibland skisser som han gärna ser att andra fyller i eller justerar, själv fortsätter han vidare. I förordet till *Socratic puzzles* (1997) förklarar han att han troligen gör större nytta genom att tänka nytt om nya områden än att fastna i försvar av gamla positioner. Framför allt är det roligare.

I did not want to spend my life writing "The Son of Anarchy, State, and Utopia", "The Return of the son..." etc. I had other philosophical questions to think about", förklarar han (sid 2).

Han skrev aldrig uppföljarna, men han skrev *Anarchy, state and utopia*. En imponerande samling filosofer och tänkare är fortfarande intensivt upptagna med att kritisera, komplettera och försvara den skissen.

Anarki, stat och utopi introducerades för svenska läsare 1986 av Ratio förlag. När Timbro nu publicerar en pocketversion har texten fackgranskats och kompletterats med ett sakregister.

Stockholm i oktober 2001
Johan Norberg